

ЛІТЕРАТУРА

1. Развитие, социализация и воспитание личности. Вып. 1. - Ставрополь: Изд-во ИСКИУУ, 1993. - 114 с.
2. Словник української мови: У 11 т. - К.: Наукова думка, 1971. - Т. 2. - 550 с.
3. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. - К.: Радянська школа, 1983. - Т.1. - 496 с.
4. Макаренко А.С. Сочинения в 7 т. - М.: Изд-во Академия педагогических наук РСФСР, 1958. - Т.5. - 426 с.
5. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа. - М.: Просвещение, 1990. - 367 с.

УДК 376.64:37.013.42

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕПРИВАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Голованова Т.П., к.пед.н., доцент

Запорізький державний університет

Актуальність цієї проблеми зумовлена динамічною і радикальною трансформацією усіх сторін суспільного життя, реконструкцією принципів його організації, які сприяють наростанню нових соціальних проблем, у тому числі проблем виховання дітей у дитячих будинках, притулках, інтернатах. Сучасне життя не тільки не підкріплює психологічну стійкість людини, особливо дитини, а й робить неможливим формування особистості психометрично здорової й морально цілісної.

Роль сім'ї у формуванні особистості займає ведуче місце. Загальновідомо, що сім'я є складною системою взаємовідносин, у якій кожний її член займає відповідне місце, бере участь у виконанні відповідних функцій, своєю діяльністю задовольняє потреби інших, підтримує відповідний рівень міжособистісних взаємодій.

У неблагополучних сім'ях порушення сімейних відносин призводить до невиконання цих функцій, відбувається їх зміщення та перекручення, що може призвести до будь-яких наслідків, у тому числі і втечі дитини з рідної домівки та бродяжництво.

Якщо раніше в інтернатах виховувалася більшість дітей-сиріт, то зараз основну масу становлять діти, які мають батьків, а також діти, батьків яких позбавлено батьківських прав; які знехтували цими правами при народженні дитини; батьки, які стали недієздатними через хворобу; батьки, які перебувають у місцях позбавлення волі, а також діти, батьки яких ведуть аморальний спосіб життя.

Так, за період з 01.01.2001 року по 01.12.2001 року в Запорізькому обласному притулкові перебували 748 дітей у віці 3-18 років. При цьому 198 дітей з повних сімей, 401 – з неповних, 221 – з функціонально неспроможних сімей, 137 дітей без батьківського піклування та дітей-сиріт, 3 дитини під опікою, 9 з багатодітних сімей.

Створення та функціонування відповідних закладів має під собою належну правову основу. 1996 року постановою Кабінету Міністрів України затверджено Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх.

У загальних положеннях підкреслюється, що притулок для неповнолітніх – соціально-виховний заклад для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років, які потребують соціального захисту держави.

До притулку для неповнолітніх приймаються неповнолітні, які:

- заблукали;
- були покинуті;
- залишилися без піклування батьків або опікунів;
- залишили сім'ю чи заклад освіти;
- вилучені кримінальними органами міліції у справах неповнолітніх із сімей, перебування у яких загрожує життю та здоров'ю дітей.

Правовими основами, які регулюють діяльність відповідних закладів, є Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" датований 1999 роком, а також Конвенція про права дитини.

Враховуючи основні характеристики мікросоціуму, а власне сімей, з яких прибувають діти до притулку, необхідно наголосити на тих непростих показниках анамнезу цих дітей. Для них характерні відхилення у фізичному і психічному розвитку, нерідкістю є затримка психічного розвитку, неадекватний розвиток особистості (від емоційної сфери до життєвої перспективи), які виникають і розвиваються внаслідок таких життєвих ситуацій, в яких суб'єкту не надані можливості для задоволення деяких його основних психічних потреб в необхідній мірі і протягом тривалого часу. Хоча в останні роки збільшилась кількість дослідницьких робіт цього явища, що вказує на те, що питання депривації обертається в предмет вивчення і інтересу нового покоління психологів, спеціальних педагогів, лікарів та соціальних робітників, однак воно аніяк не стало менш актуальним і менш пекучим. Депривацію вважають важливим фактором в психопатології дитячого віку, у шкільному і позашкільному вихованні, в організації соціальної допомоги, у законодавстві, у заходах укріплення для сімейного життя і в перспективному плануванні розвитку всього суспільства.

Той факт, що концепція психічної депривації до сих пір не завершена і не є досить стійкою, краще усього помітно по різномірності термінів, які виражають це поняття і прямо засвідчують про основну теоретичну позицію автора [1,7]. У цілому вважається, що дитина для свого здорового розвитку потребує, у першу чергу, теплоти почуттів та любові. Якщо вона оточена достатньою симпатією і володіє емоційною опорою, то це заміщує відсутність інших психічних елементів – наприклад, недостатність роздратівників органів почуттів, відсутність іграшок, недостатність виховання і освіти. Деякі дослідники встановлюють різницю між ситуацією, коли дитина з самого народження позбавлена відповідних імпульсів, так що деякі специфічні потреби взагалі не виникали, і тільки після цього із життєвого середовища дитини щезли імпульси, які могли б слугувати для її задоволення.

Й. Лангмейер і З. Матейчик дають таке визначення поняття "психічна депривація". Психічна депривація є психічним станом, що виник у результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливості для задоволення деяких його основних психічних потреб в достатній мірі і на протязі достатньо довгого часу [1,19].

Цей психічний стан не є чимось незмінним і постійним, це актуальна духовна дійсність, яка виникає шляхом визначеного специфічного процесу (визваного у нашому випадку стимульним обідненням) і яка є основою чи внутрішньою психічною умовою визначеної специфічної поведінки (у нашому випадку деприваційних наслідків).

Основними потребами можна вважати:

- 1) потреба у визначеній кількості, змінності і виді стимулів;
- 2) потреба в основних умовах для діяльного вчення;
- 3) потреба у первинних суспільних зв'язках (особливо з материнським обличчям), які забезпечують можливість діяльної основної інтеграції особистості;
- 4) потреба суспільної самореалізації, яка забезпечує можливість оволодіння роздільними суспільними ролями і ціннісною метою.

У цьому випадку наслідки психічної депривації виявляються у тому, що індивід у результаті тривалого незадоволення потреб не взмозі пристосовуватися до ситуацій, які характерні й бажані для даного суспільства.

Наявність якої-небудь потреби виявляється спочатку у вигляді визначеної готовності організму, а також при її "активації" загальною ненаправленою неспокійністю, напругою чи тривожністю, які є свого роду пружиною для дій, повинних забезпечити задоволення. Якщо знайдеться мета, яка зможе задовольнити потребу, або яка буде слугувати засобом для досягнення кінцевої мети, то напруга і тривожність направляються до цієї мети, дії організму приймають спрямованості. Якщо організм досягнув кінцевої мети, то потреба насичується і знову виникає рівновага. Якщо задоволення потреб є постійно недостатнім, то відбувається "голод" організму і рівновага встановлюється на більш низькому рівні.

Визначення психічної депривації Й. Лангмейер і З. Матейчик досить широке для того, щоб вого давало можливість відзначити спільну основу психічних порушень, виникаючих різноманітних деприваційних обставин (у закладах, у сім'ї), і які проявляються різноманітними признаками.

У зв'язку з депривацією використовують і таке поняття як "деприваційна ситуація", тобто така життєва ситуація дитини, де відсутня можливість задоволення важливих психічних потреб [1, 21]. Різні діти, що мають вплив однієї і тієї ж "деприваційної ситуації", будуть поводити себе по-різному і винесуть з цього

різні наслідки, бо вони вносять в неї окремі передумови своєю психічною конституцією і маючим розвитком своєї особистості.

Психічна депривація являє собою індивідуальний переробіток стимульного зубожіння, якого досягла дитина в деприваційній ситуації. Такий психічний стан виявляється поведінкою, яка відрізняє деякими характерними ознаками, бо – в контексті розвитку дитячої особистості – надає можливість розпізнати депривацію.

З метою вивчення особливостей психічного розвитку молодшого школяра були використані такі методи дослідження, як бесіда, спостереження та проєктивний тест "Будинок, дерево, людина".

Метод спостереження мав на меті вивчення особливостей поведінки депривованої особистості молодшого школяра.

Психологи стверджують, що хоча ведучою діяльністю молодшого школяра є навчання, більшість дітей у цьому віці ще продовжує грати. Спостереження за грою дає багатогранну характеристику психічного розвитку дитини, виявляє сильні і слабкі сторони її готовності до шкільного навчання [2].

У процесі спостереження виявилось, що гра у цих дітей продовжується за підтримки і допомоги дорослих. Варто лише вихователю відійти, як гра зупиняється, діти просто бігають навкруги; діти досить швидко втрачають інтерес до гри. Тобто, навички гри за правилами у дітей 7-8 років не сформовані. Слід зауважити також те, що навіть навички сюжетно-рольової гри, що за нормального психічного розвитку характерні для дітей 4-6 років, не достатньо сформовані, що, можливо, пояснюється низьким рівнем розвитку емоційно-вольової сфери депривованої особистості. Навіть під час сюжетно-рольової гри діти досить швидко втрачають зацікавленість, не достатньо уважні під час гри, іноді не дотримуються своїх ролей, міняються ними, короткою є тривалість гри і взагалі рідко грають у сюжетно-рольову гру.

Оскільки гра є ведучою діяльністю дошкільника, тобто такою діяльністю, в якій набуваються важливіші для цього віку властивості і якості особистості, саме тому уміння 7-річної дитини грати може слугувати показником того, наскільки повноцінним був його розвиток в дошкільному віці, якою мірою реалізовані нею ті багатющі можливості, які надає цей період для становлення особистості [3, 11].

Підтвердженням неповноцінного розвитку дітей, перебуваючих у притулку, у дошкільному віці є факти про те, що майже всі діти, спостереження за якими нами велося, не відвідували дитячого садку, який відіграє чи не найважливішу роль у формуванні особистості дошкільника та підготовці до майбутнього навчання у школі. У всіх дітей спостерігалася педагогічна занехаяність, низький рівень загальної поінформованості, що свідчить про те, що навіть за умов невідвідування дитячого садку, вдома не проводилася необхідна педагогічна підготовка дитини до школи. У дітей 7-9 років не достатньо сформовані необхідні навички (не знають букв алфавіту, не володіють написанням цифр, взагалі написанням і читанням). Отже, несформованість рольової гри, основних шкільних навичок, а також педагогічна занехаяність є серйозним показником порушень психічного розвитку дитини, а також показником впливу деприваційних факторів.

Спостереження за поведінкою досліджуваних дозволяють зробити такі висновки. Поведінці дітей характерна надмірна імпульсивність, афективна взривність, безвідповідальність, що не дозволяє їм завоювати симпатії ровесників і зайняти стійку позицію в колективі. При зіткненні з труднощами у виконанні завдань, вони легко відволікаються на сторонні подразники. Нецілеспрямованість і слабкість контролю були характерні для них майже у всіх видах діяльності. Під час уроків діти були невсидючими, неуважними, відзначалися низькою пізнавальною активністю, обмеженим словниковим запасом, бідністю знань про оточуючий світ. Серед узагальнюючих понять засвоєні лише самі елементарні (тварини, посуд, меблі, транспорт), але при самостійному визначенні понять орієнтуються не на суттєві, а на конкретно-ситуаційні ознаки.

З метою дослідження особистості молодшого школяра, його особливостей та властивостей, а також психічного стану був використаний проєктивний метод-тест "Будинок, дерево, малюнок". Дитячий малюнок по праву вважається "королівським шляхом" пізнання світу дитини.

Малюнки вихованців досить схематичні, особливо зображення людини, майже в кожному малюнку відсутні які-небудь важливі деталі (ніс, волосся, пальці рук, вуха). У деяких випадках зустрічався досить примітивний тип малюнку людини – головоніг. Діти часто зображали людину у вигляді дуже маленької фігури в нижньому куті. Подібне розташування і масштаб малюнка свідчать про невпевненість у собі, невпевненість у доброму ставленні до себе з боку оточуючих, про потребу "бути маленьким і непомітним", заховатися. Усі діти починали малюнок з будинку, що може означати присутність потреби у безпеці.

Слід відзначити значні захисні механізми, які проявляються як у деяких деталях малюнків, так іноді і у відмові малювати взагалі чи окремого зображення. Деякі малюнки свідчать про труднощі у намірах розкриття свого "Я" перед іншими, про застерезливість, скритність, відчуваються ознаки ворожості,

агресивності, тривожності, а також про конфліктність, проблемність міжособистісних відносин. Майже на усіх зображеннях людини на малюнках дітей чітко вимальовувалася диспропорційність чи недостатність симетрії, що вказує на внутріособистісний конфлікт, відсутність особистісної рівноваги, про що свідчать також дуже часті стирання, перемальовування по декілька разів окремих деталей малюнку людини. Фахівці стверджують, що відокремлені пільці рук, схожі на шипи, – ознака агресивності, замкненості.

Більшість малюнків говорять про недостатню емоційну теплоту вдома, переживання почуття відторгнення, непотрібності, малоцінності, нікчемності, почуття провини. Діти почувають себе незахищеними, відчувають небезпеку, невпевненість у собі, приниження. В окремих випадках діти для малювання будинку вибирали саме жовтий колір, що свідчить, у цьому випадку на думку фахівців, про сильні ознаки ворожості. Дуже прямі контури малюнків з постійним застосуванням лінійки говорять про ригідність почуттів. Судячи з малюнків дерев, слід зауважити, що більшість дітей віддають перевагу збереженню свого внутрішнього світу, при цьому відчувають тривожність, несміливість, нерішучість, напругу, емоційну залежність.

Таким чином, аналізуючи малюнки вихованців притулку, ми дійшли висновку, що вони вказують на досить низький рівень їх психічного розвитку і відображають вплив деприваційних факторів, які не слід розуміти просто як погані умови життя, недостатню матеріальну забезпеченість чи педагогічну запущеність, а як порушення глибинних зв'язків між світом дитини і світом дорослих, усім іншим оточуючим світом.

Обсяг і багатоаспектність проблематики психічної депривації в дітей має велике суспільне значення. Усе ще існує порівняно багато дітей, які страждають важкими формами психічної депривації, і ще значно більше дітей, нормальний духовний розвиток яких стоїть під загрозою деприваційних факторів, більш дрібних і скритих. Виходячи з характеру даної проблеми, представляється реальним лише намітити основні принципи і шляхи можливого рішення, окремі ж конкретні заходи необхідно передбачати, приймаючи до уваги місцеві умови і можливості.

Загальна попереджувальна програма, яка впливає з концепції психічної депривації, повинна відповідати, щонайменше, чотирьом вимогам.

По-перше, необхідно забезпечити дітям надходження стимулів із зовнішнього життєвого середовища в необхідній кількості, якості, згрупованості й часовій послідовності. Необхідно потім, щоб ЦНС була відповідно настроєна для прийому і обробки цих стимулів, знаходилась у відповідному бадьорому стані і щоб динаміка перших процесів підтримувалася на опимальному рівні. Від цього буде залежати загальна міра активності дитини, визначаюча в подальшому як її здатність набуття нових знань, так і здатність справлятися з життєвими "навантаженнями". Таким чином, організм не можна стимулами ні недонасичувати, ні перенасичувати, ні постачати надто односторонньо. У принципі, треба вимагати, щоб стимули відповідали ступеню розвитку дитини, оскільки пізня, рівно як і передчасна стимуляція, мало ефективні. Стимуляцію необхідно пристосувати також до стану вищої нервової діяльності дитини, змінюючомуся протягом дня по відношенню до сну, харчування і багатьох інших факторів (Е. Кох, 1961).

По-друге, необхідно слідкувати за тим, щоб дитина була забезпечена умовами для навчання вже на самому елементарному рівні. Це означає, що поступаючі стимули повинні мати для дитини "значення", щоб вона могла включити їх в систему своїх переживань і пізнань. Вони повинні мати "підкріплююче" значення передусім в області бажаної поведінки. Для цього, звичайно, вимагається певна постійність оточуючого середовища, а в останньому, в першу чергу, певну постійність у складі дорослих, які дитиною займаються. Лише ті, хто дитину на основі щоденного контакту близько знають, можуть усвідомлювати його індивідуальні потреби, включаючи потребу залежності від будь-якої людини.

По-третє, необхідно створити умови для розвитку позитивних, стійких взаємовідносин між дитиною і її першими вихователями, середовищем її дому і більш широким суспільним і предметним становищем. Основою виховання є не лише механічне формування навичок. Навпаки, емоційні взаємовідносини, які пов'язують дитину і дорослого, є тим самим "організатором", який надає структурам навичок сенс і динаміку. Безособистісна, професійна, винятково наукова позиція не ефективна і в роботі з дітьми шкільного віку – у вихованні малих дітей вона шкідлива. Сухі книжкові прийоми, ким би вони не були затверджені, не можуть замінити мотиваційної ефективності позитивної емоційної позиції тих, хто дитину любить.

По-четверте, необхідно полегшити дитині включення в суспільство для того, щоб вона могла засвоїти адекватні соціальні ролі, обумовлюючи згодом можливість "дорослого" суспільного життя. Це означає створення умов для того, щоб дитина не лише знайомилася з окремими суспільними ролями на рівні сім'ї, але й сама могла проявлятися в своєму середовищі усе більш зрілим чином. З віком це призводить до розширення суспільних кіл за межі сім'ї, у групи однолітків, у школу, на місце роботи і т. д.

Загальну попереджувальну програму депривацій можливо впроваджувати на двох рівнях: на рівні усього суспільства, а також на мікрорівні, що буде стосуватися дітей, які знаходяться під безпосередньою загрозою.

Попереджувальні заходи, що стосуються усього суспільства.

До системи основного попередження психічної депривації в дітей відноситься широке коло заходів, які проводяться в масштабах, нерідко стосуючись суттєвих частин усього суспільства.

1. Основою попереджувальної системи є соціальна політика держави. Усунення злиднів і усієї форми матеріальних позбавлень, забезпечення високого життєвого рівня усього населення і особлива допомога багатодітним сім'ям – це дійсно суттєві "антидеприваційні" умови. Важливим заходом є декретна відпустка у зв'язку з материнством і відкриття закладів, допомагаючих сім'ям у вихованні дітей – починаючи з ясел і закінчуючи будинками соціального піклування. Дуже важливим фактором є також комплексні, безкоштовні служби охорони здоров'я, включаючи основні заклади консультативного характеру.

2. Освічення громадськості відносно питань психічної депривації. Фахівці отримують в наш час інформацію про нові наукові результати доволі швидко. Її шлях до батьків, працівників освіти і широкої громадськості більш довгий і носить, як правило, сліди вибору і обробки, які проводяться мас-медіа.

Освічення в області депривації можуть ознайомити широку громадськість з основними потребами дитини, з взаєв'язком між задоволенням цих потреб і життям сім'ї, з цінністю здорового розвитку дитини для суспільства і т. д. Основною задачею висвітлення в цій області зазначення шляхів, за допомогою яких можна узгодити потреби розвиваючоїся дитини з потребами розвиваючогося суспільства в даних умовах.

3. Спеціальною формою просвітньої роботи, спрямованої на молодь, є виховання батьківських почуттів і обов'язків. Іноді це виховання звужується лише до інформації про сексуальні питання, до того ж вважають, що з проведенням серії лекцій і дискусій питання можна вважати вичерпаним [4]. Однак, виховання майбутніх батьків широкою і глибокою задачею, воно має багатосторонній характер, здійснюючись на декількох рівнях.

Першим з них є матеріально-технічний рівень. Необхідно створити сприятливі матеріальні умови для існування сім'ї, у якій би дитина займала задовільне місце. Питання стосується того, яким чином покращити робочі та побутові умови, як усунути напругу, яка виникає в сім'ї через недостатність суспільних послуг, транспорту, при необхідності спільного проживання в квартирі декількох поколінь і т. д.

Другим рівнем, який йде в глибину проблеми, є поінформування батьків (ще краще – майбутніх батьків) в питаннях психології подружнього життя, вікової психології і педагогіки, а також і в питаннях психічної депривації.

Звичайно, поінформування повинно вести далі, ніж до лише усвідомлення відповідальності: воно повинно допомагати молодим людям розуміти як самих себе, так і інших. Із клінічної практики відомо, що багато подружніх пар не задоволені і нещасливі вже через те, що вони були створені не цілком відповідально. Більшість шлюбів є з психологічної точки зору "передчасними" чи тому, що один чи обидва його учасники шукають у ньому скорішого утікання від створившоїся незадовільної ситуації у сім'ї, чи тому, що ці особи поки ще емоційно нерозвинені і незрілі. Таким чином, знову постає питання про підлеглих депривації дітях, які в підлітковому віці не уміють встановлювати задовільні еротичні взаємовідносини, а пізніше виявляються нездатними батьками.

Третій рівень виховання батьківських почуттів, а саме раннє виховання дітей. Ще задовго до того, як дитина народиться, молоді батьки формують свої позиції по відношенню до неї на основі свого власного досвіду з часів раннього дитинства, взаємовідносин з власними батьками, маючогося у них еротичного досвіду і ставлення до партнера в шлюбі. Мова йде про структуру, яка створюється в основному ще в дитинстві і розвивається протягом життя. Таким чином, виховні заходи, які повинні перешкодити депривації народжуючихся зараз дітей, є попередженням психічної депривації майбутнього покоління.

Четвертим є рівень суспільних цінностей. Будь-який виховний процес протікає на певному суспільному фоні, яким є загальний моральний стан суспільства, система його ідеалів, цінностей і цілей. Якщо в цьому суспільстві вищу цінність становить аспект матеріальних вигод, то може бути правдоподібним, що дитина у сім'ї буде розцінюватися передусім як предмет "витрат і додаткової роботи". Тим самим, виховання батьківських почуттів і обов'язків на цьому рівні повинно впливати на позиції суспільства таким чином, щоб молоді люди могли черпнути з нього позитивне ставлення до дітей, а також почуття відповідальності за їх духовний розвиток. Одночасно майбутнім батькам слід перейти з позиції теперішнього дорослого покоління не лише до заключень, що дитина потребує батьків, а й до того, що подружня пара потребує дітей, для того щоб жити повноцінним життям. Подібно до того, як особистість дитини росте і дозріває під турботою батьків, так і батьки внутрішньо дорослішають, дозрівають,

збагачуються життям з дитиною. Вони переживають зовсім особливі специфічні радощі. Позбавлення переживань такого роду також представляють своєрідну депривацію у відношенні однієї з важливіших потреб дорослого віку.

4. Наступним пунктом попереджувальної програми є організація медичної і соціальної служби, призначеної для своєчасного вияву дітей, які знаходяться під загрозою депривації.

Значну допомогу справі попередження депривації можуть за допомогою спрямованої консультативної діяльності вчинити педопсихіатричні кабінети, педагогічно-психологічні консультації, а також подружні і передшлюбні консультації. У програмі їх роботи необхідно передбачити обов'язок цілеспрямовано відшукувати усіх дітей, які знаходяться в небезпеці (дітей, які живуть поза рідною сім'єю чи у дисгармонійній сім'ї, дітей психічнохворих батьків і дітей, яких катують). Цих дітей необхідно утримувати під старанним наглядом як у фізичному, так і духовному відношенні і планувати оптимальні заходи по їх захисту і забезпеченню їх гармонійного розвитку. При цьому слід особливо підкреслити необхідність доцільної координації усіх служб, а також співробітництва закладів, керованих різними відомствами.

5. Однак, уся ця робота не могла б бути успішною, якби одночасно не відбувався прогрес і в науковій сфері, найбільш зацікавленій у цій проблематиці – у самій дитячій психології. Після своєчасного вияву занедаючихся під загрозою дітей, залишається ще розпізнати, якому ризику підлягає окрема дитина при різних видах допомоги, які дії необхідно вибрати стосовно структури особистості дитини, які елементи можна використовувати для подальшого виховного процесу. А це у свою чергу потребує широко розгорнутої і добре продуманої дослідницької діяльності, якою повинні займатися дослідницькі заклади.

Попереджувальна програма повинна включати заходи, здійснювані вже безпосередньо на користь дітей, які знаходяться під загрозою. Залежно від суспільного середовища, яке ставить під загрозу дітей, попереджувальні заходи можна, в свою чергу, розділити на декілька категорій.

1. Допомога неповним сім'ям і сім'ям, яким загрожує розлучення, позбавлення дітей першою вимогою є обмеження причин, які призводять до розташування дітей в спеціальних закладах, то ефективна допомога загрожуєчим сім'ям є першим і основним кроком для здійснення цієї вимоги. Подібна допомога повинна бути, як правило, комплексною, бо і умови, які призводять до труднощів, бувають зазвичай дуже змінливими і різноманітними. В основному, в цьому комплексі слід розрізняти три головні елементи: лікувальний, соціальний і виховний [4] :

а) лікувальна допомога стосується тих випадків, де функції сім'ї загрожує хвороба матері чи будь-якого іншого члена сім'ї. Особлива роль належить психіатричній службі, бо присутність осіб психопатичних, психотичних чи з іншими психічними порушеннями становлять для дитини загрозу, що на неї не вистачить достатнього і рівномірного постачання сенсорних чи емоційних стимулів. Особливим джерелом небезпеки з цієї точки зору є аутистичні і депресивні матері. Необхідне вузьке співробітництво дитячих і загальних психіатрів у справі дисанцеризації пацієнтів, бо вимагається старанно зважити, якою мірою придатні здійснювані заходи не лише стосовно дитини, а й стосовно розвитку хвороби матері, на яку розлучення з дитиною може несприятливо вплинути. Бувають, однак, і такі випадки, коли психічне порушення в дитини є не наслідком, а причиною розладу сім'ї з усіма подальшими несприятливими наслідками як для батьків, так і для решти дітей сім'ї є результатом попередньої довгої низки різних чиним обумовлених взаємодій.

Несприятливий вплив алкоголізму батьків та нащадків не вичерпується відхиленнями на біологічному рівні. Сімейний алкоголізм формує комплекс негативних мікросоціальних впливів на дитину. Тому навіть у випадку, коли дозрівання організму відбувається відносно благополучно, з усією остротою постає проблема соціальної дезадаптації таких дітей.

Особливого значення набувають задачі попередження і корекції нервово-психічних порушень у нащадків при сімейному алкоголізмі. Передбачається розробка спеціальної системи медичних, зокрема психотерапевтичних, і психолого-педагогічних заходів, які повинні проводитися на всіх вікових етапах розвитку дитини.

Ранній початок профілактичної роботи передбачає виявлення сімей, у яких батьки мають патохарактерологічні особливості особистості, асоціальні схильності, зловживають алкоголем. Активний вияв таких батьків повинен починатися ще з жіночих консультацій, а в подальшому проводитися дитячими поліклініками і дільничими педіатрами. Діти з цих сімей повинні бути взяті на облік педіатрами і психоневрологами ще з перших днів життя.

Вдосконалення в пологових будинках діагностики алкогольного синдрому плоду навіть при відсутності відповідних відомостей в анамнезі і при наявності нерідко виражених проявів синдрому має важливе значення в організації ранніх лікувально-корекційних заходів і тим самим попередженні подальших відхилень в нервово-психічному розвитку дитини;

б) соціальна і економічна допомога стосується передусім сімей з низьким культурно-побутовим рівнем, у яких дитина страждає більш за все від недостатності медичної допомоги і виховного керівництва, чи сімей, де дитину перевантажують різними трудовими завданнями. Особливу проблему становлять сім'ї недоумкуватих осіб, які потребують не лише допомоги в складних життєвих ситуаціях, а й постійного керівництва.

У трохи іншому напрямку проводиться соціальна допомога неповним сім'ям, особливо самотніми матерям. У деяких країнах в заклади для грудних дітей приймаються разом з дітьми і їх матері, яким не можна гарантувати належне забезпечення у власній сім'ї, вони залишаються в закладах і довше, ніж це вимагається для годування дитини. Цей шлях попередження депривації дитини ґрунтується на тому принципі, що в усіх випадках, де мати є врівноваженою особистістю і де існує надія, що між нею і дитиною сформується нормальний емоційний зв'язок, переважніше таку матір, від дитини не відокремлювати. Якщо ж такої надії немає, то краще забезпечити дитині гармонійне середовище розвитку. Таке рішення вимагає, безперечно, кваліфікованої психологічної діагностики, спеціалізованої на цій сфері.

Те ж стосується і виховних закладів для молодих матерів, які через дармоїдство чи асоціальну поведінку опинилися в конфлікті із законом і у час відбування покарання не були відокремлені від своїх дітей. Навпаки, у таких випадках можна використовувати підвищену сприйнятливості подібних жінок після народження дитини, а також у першу емоційні фази суспільного життя з ними для психотерапевтичного впливу і перевиховання їх позицій, цінностей;

в) соціально-психологічна і виховна допомога стосується в першу чергу неповних сімей з особливим врахуванням причин цієї неповноти – розлучення, розлад, смерть і т. д.), сімей, нещодавно доповнених.

Уже вказувалося раніше, що причиною психічної депривації у дітей бувають незрілі чи "психопатичні" особистості батьків, самих постраждавших у дитинстві депривацією. І хоча добре відомо, що особистість дорослої людини усе ще не доступна значній редукації, переважніше, звичайно, припинити цю низку несприятливих причин і наслідків можливо раніш. Законодавчі заходи, які дозволяють переривання небажаної вагітності, мають значення для попередження дитячої депривації в тому розумінні, що дітям, які народжуються, залишається певна гарантія бажаності. До того ж слід здійснювати активний виховний вплив, який зможе підкреслити, що при відведенні материнських почуттів й інших батьківських цінностей на задній план страждають не лише діти, а й самі батьки.

Дитина, при будь-яких доказах її "небажаності" завжди знаходиться в небезпеці, що нею будуть нехтувати, збіднювати у відношенні сенсорних і емоційних стимулів. Практично це стосується і дітей заміжніх матерів. Хоча юридичне положення самотніх матерів цілком вирівнялося і відношення громадськості до них останнім часом глибоко змінилося, сутність психологічної проблематики залишалася значною мірою тією ж. Проявляється це, окрім іншого, і в підвищеній захворюваності цих дітей, і в підвищених вимогах до професійної медично-соціальної допомоги. Дитина, яка завдає матері неприємних життєвих переживань, знаходиться з самого початку в цілком іншій ситуації, ніж дитина, яка переповнювала матір із часу вагітності задоволенням, і саме існування якої матір розцінює як зростання своєї суспільної цінності. Крім того, важливим фактом тут залишається і те, що позашлюбні діти, становлять значний процент вихованців притулків значною мірою є дітьми недоумкуватих, психопатичних чи навіть психотичних матерів, матерів-правопорушниць чи асоціальних в інших відношеннях.

Соціальна політика у відношенні неблагополучних сімей повинна передбачати вирішення різноманітних проблем, і, зокрема, адекватного вирішення статевого виховання дітей на різних вікових етапах, особливо тих, хто позбавлений через ті чи інші причини сімейного виховання. Перебування в дитячих закладах інтернатного типу, а також життя в неповних і неблагополучних сім'ях обмежує можливість засвоєння дитиною стереотипів міжособистісних стосунків, морально-етичних норм поведінки і веде до безпосереднього прояву фізіологічних потреб без обміну соціальних вимог. Цьому сприяють наявні у дітей алкоголізуючих батьків явища розторможеності і патології потягів, афективної збудженості і психічної нестійкості, а також емоційна поверховість, підвищена навіюваність до неправильних норм поведінки, які дають можливість швидко і легко, без боротьби мотивів отримати задоволення. При цьому діти не фіксуються на неприємних наслідках таких вчинків, а їх переживання носять короточасний і неглибокий характер. У дівчат, особливо в підлітковому віці, спостерігається підвищена сексуальність, провокуюча ранні безпорядні статеві зв'язки. У свою чергу, це посилює порушення поведінки в формі уходів з дому чи інтернату, бродяжництва, раннього залучання до споживання алкогольних напоїв, наркотичних і токсичних засобів.

Хлопчикам з неблагополучних сімей, в яких алкоголізують батьки, властиві агресивні норми поведінки, які призводять їх до участі в групових правопорушеннях і злочинах.

Серед основних питань статевого виховання таких підлітків важливого значення набуває знайомство з контрацептивними засобами з метою попередження небажаної вагітності, венеричних захворювань і

СНІДу. Уже в підлітковому віці вони повинні мати інформацію про можливі шляхи зараження цими хворобами і їх наслідки.

Неблагополучні сім'ї потребують соціально-психологічних заходів по нормалізації сімейних відносин, а при необхідності – і юридичного впливу громадських і правових організацій. При надто тяжкій сімейній ситуації може бути визнано доцільним вилучення дитини із неблагополучної сім'ї і улаштування її у відповідні дитячі заклади.

2. Допомога зайнятим жінкам.

Зростаюча зайнятість жінок становить загальноосвітнє явище. Зміни, які цим викликані в структурі сім'ї і наслідки, які цим вносяться у справу виховання дітей, є предметом багаточисленних розглядів, дискусій, а також наукових досліджень, до того ж рішення і відповідні заходи тут без сумніву залежать від соціоекономічних умов в окремих країнах і від ступеню їх суспільного розвитку. В Україні намагання покращити соціальні умови працюючих матерів спрямовані на пристосування і скорочення робочого часу, обмеження змінної праці, продовження декретної відпустки матерів, покращення побутового обслуговування і підвищення його якості.

У рамках самих сімей виховна допомога знаходиться переважним чином у руках бабусь. Не вважаючи на те, що спільне життя трьох поколінь, перетинання виховних впливів, різноманітні способи оцінки і т. д. неминуче викликають цілий ряд труднощів, слід констатувати, що цей інститут функціонує і добре себе зарекомендував. Дитина залишається членом сім'ї, і небезпека, пов'язана із зайнятістю матері поза домом, знижується до мінімуму. Якщо мати працює з повним навантаженням і якщо вона повинна піклуватися про все домашнє господарство, то обмеження її часу відбувається більшою частиною за рахунок розваг з дитиною і усіх тих видів діяльності, які є, доречі, найбільш важливими для емоційного розвитку і формування інтимного зв'язку між нею і дорослими. Якщо ж мати у соєму домі знаходить ефективну допомогу, то після роботи вона звільняється для подібних радісних занять з дитиною.

Аналізуючи вище зазначене слід констатувати той факт, що будь-яка превентивна робота для попередження депривації буде найбільш ефективною лише за тих умов, коли вона буде проводитися в співробітництві макро- і мікрорівнів, тобто як на рівні всієї держави, так і на рівні сім'ї. Лише їх тісний взаємозв'язок може забезпечити досягнення бажаних результатів, тобто буде спроможним позбавити дітей від впливу деприваційних факторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лангмейер Й., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 335 с.
2. Айневорз М. Обратим ли эффект депривации? – Женева, 1962. – 320 с.
3. Выготский Л. С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства //Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 5. - 384 с.
4. Мастюкова Е. М., Грибанова Г. В., Московкина А. Г. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме. – М.: Просвещение, 1989. – 80 с.

УДК 376.6:343.627

СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПО ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ

Гуріч В.О., аспірант

Запорізький державний університет

Дитина, у силу специфічних особливостей її фізичного та психічного розвитку, а також соціальної ролі, яку їй відводять дорослі, доволі часто опиняється у подвійному становищі. З одного боку, формування дитини як особистості є неперервним процесом, що відбувається кожен мить, коли дитина взаємодіє з оточуючим середовищем, агентами соціалізації. Такий соціальний досвід ще має незрівняно менший об'єм у зіставленні з досвідом дорослих, і тому ми не вправі вимагати від дитини свідомих соціально ухвалених вчинків, поки не навчимо її або вона сама не засвоїть певні моделі поведінки на прикладі значущих для дитини людей.